

R.J.G.A.A. GASPAR

Drie oude raadsels

De inhoud, het gebruik en de herkomst van het begrip *musico*

Abstract – Using some texts that have not been consulted until now, this article sheds new light on the international eighteenth century term *musico*, the word adopted for licensed brothels in Amsterdam. The author tries to answer the questions why even decent women could enter a *musico* without becoming the talk of the town, why the word *musico* mainly appears in French texts and if its use was strictly limited to the eighteenth century. Besides, attention will be paid to the question if *musicos* were set up in a uniform way and if we can establish clearly how they developed. Furthermore, a new and more plausible etymology of the term *musico* will be offered, not derived from Italian *musico* but from French *musicaux*.

1 Inleidend overzicht

Ruim honderd jaar geleden is door J.W. Muller in *De Navorscher* de vraag opgeworpen of iemand aanvullende informatie kon geven over vindplaatsen en oorsprong van het woord *musico*.¹ Hijzelf kon zes vindplaatsen vermelden: drie Franse, twee Engelse en één Nederlandse.² Drie andere, alle Franstalig, werden ingezonden door lezers van *De Navorscher*.³ Nog een tiende, eveneens in het Frans, werd in *De Gids* aan het licht gebracht door J.N. van Hall.⁴ Deze tien plaatsen dateren alle van de achttiende eeuw en hebben, op één uitzondering na, alle betrekking op Holland en merendeels expliciet op Amsterdam:

- 1710. *Mémoires de Mme. De Zoutelande* (over Amsterdam):
[...] maisons publiques, appellées Musicots. Tous les Etrangers vont voir ces maisons-là; les Dames y vont comme les autres, parce qu'il ne s'y commet point de mal.
- 1710. Halma, *Woordenboek der Nederduitsche en Fransche talen* [...]:
[...] musiqueau, bordel où l'on joue sur des instruments de musique.
- 1726/1728. Voltaire, aangehaald in Littré, *Dictionnaire de la langue française*:
Il faut avouer qu'une île enchantée, dont Vénus est la déesse, et où des nymphes caressent des matelots après un voyage de long cours, ressemble plus à un Musico d'Amsterdam qu'à quelque chose d'honnête.
- 1729. D'Aubigné, *Histoire universelle* (een achttiende-eeuwse interpolatie in de heruitgave uit 1729 van dit werk):
[...] dans les musicaux de la Hollande parmi les filles de joie.

1 Muller 1900: 471-475; de oproep op blz. 474.

2 Een Portugese vindplaats uit 1885 werd door Muller (1900: 473) als volstrekt onbetrouwbaar terzijde geschoven: 'Het woord [Musico] moet hier eertijds, ja zelfs, wil men den Portugees gelooven, nog vóór 15 jaar bekend geweest zijn. Toch was mij daarvan geen bewijs bekend [...]'.
3 Voute 1900: 572; Hora Siccama 1901: 34; Montauban van Swijndregt 1901: 183.
4 Hall 1902: 556.

- 1751. Charles Blanc, *Le trésor de la curiosité*:
Un Musico: on appelle ainsi, en Hollande, un lieu public autorisé par le gouvernement et habité par des filles de joie, et où quantité de jeunes gens se rassemblent pour boire et pour danser.
- 1759. *Mémoires de Jaques Casanova de Seingalt, écrits par lui-même* (over Amsterdam):
Rigerboos lui demanda [...] si ces belles filles étaient au Musico.
- 1760. *De Philanthrope* (over Amsterdam):
Ondertusschen was hy [...] arm [...] en daarom was hy toen genoodzaakt geweest, om eenigen tyd de eerste viool in een Musico te speulen doch daar had hy kennis aan een fatsoenlyk jong Heer gekreegen, die hem voor knecht in zyn dienst genoomen had.
- 1772. H. Peckham, *The tour of Holland* (over Amsterdam):
After supper we amused ourselves at a Musico, which is a licensed brothel. You enter a large room upon the payment of a guilder, for which you have wine, music, and tobacco; there you see girls of all sorts and nations, who do not live in the house, neither are any flagrant indecencies permitted; if you choose to retire with a lady to her lodgings, there is no law to restrain or to punish you.
We found the women equally ugly, impudent, and disgusting; we soon, therefore, retired unhurt by the smiles of the harlots, or the snick-er-snees of the sailors, which they are ready with, if a man is unfortunate enough to pitch upon a girl who is the favourite of one of these savages.
- 1773. *Almanach forain* (over Parijs):
Musicos ou caffés des boulevards dans lesquels on entend de la musique.
- 1789. S. Ireland, *A picturesque tour through Holland [...] in [...] 1789* (over Amsterdam):
In our return we visited one of the Musico's or licensed brothels. Our stay was but short, the ugliness and impudence of the women soon causing us to make a precipitate retreat. The number of those houses is incredible. A chandelier is lighted up in the middle of the room, at the father end of which are placed a sleepy fiddler and harper, who play, if necessary, till morning: you pay a florin at entrance and see all that is necessary through immense clouds of tobacco smoak. No indecency is permitted &.

Een elfde vindplaats was door A. Kluyver achterhaald en vermeld in zijn *WNT*-artikel i.v. musico:⁵

- 1786. M. Corver, *Toneel-aanteekeningen* (over Amsterdam):
Van de *Musikoos*, of *Speelhuizen* wil ik niet spreken, ik denk dat gij die met mij, voor luiden van een goeden smaak, niet onder de aanlokkende vermaaken zult willen gesteld zien.

Op grond van deze vindplaatsen geeft Kluyver op ingetogen wijze (de begrippen *bordel*, *brothel*, *filles de joie* heeft hij zorgvuldig vermeden) deze betekenis aan de term *musico*: 'In de 18de e. voorkomende in den zin van: publieke gelegenheid, soms kroeg, waar muziek gemaakt wordt.' Maar, zoals hij in zijn etymologische aantekening bij *musico* aangeeft, het woord roept nog enige vragen op: 'Dit woord is merkwaardig, doordat het herhaaldelijk bij vreemde schrijvers voor-

5 *WNT* IX, kol. 1268.

komt als een in Nederland, bepaaldelijk te Amsterdam, gebruikelijke naam, terwijl het daarentegen bij onze schrijvers zeldzaam is.’

2 Nieuwe vragen, nieuwe bronnen

Gelet op de bovenstaande citaten dienen zich de volgende vragen aan:

- Waarom komt de term vooral in Franse teksten voor?
- Was er sprake van een uniforme opzet en een duidelijke ontwikkeling van de musico’s?
- Komt *musico*, als aanduiding van een realiteit, alléén in de achttiende eeuw voor?
- En bovenal: hoe kan er sprake zijn van bordelen die ook door nette dames bezocht worden en waar niets onbehoorlijks geschiedt?

Ter beantwoording van deze vragen – te beginnen met de laatste – geef ik hier een zestal passages weer, te vinden in boeken die alle het reizen naar de Nederlanden, en speciaal naar Amsterdam, als onderwerp hebben. Het betreft tekstgedeelten in een oude Baedeker,⁶ in *Le Marquis de Vérac et ses amis*,⁷ in *Les délices des Pays Bas*⁸ en vooral in de *Mémoires du chevalier de Mautort*.⁹ Het is zinvol om met het laatstgenoemde werk te beginnen. Niet alleen immers blijkt dit boek een tekstfragment te bevatten dat in vergelijking met de elf bovenvermelde citaten verreweg de uitgebreidste beschrijving van zo’n Amsterdamse musico biedt, maar het bevat tevens aan het slot een geheel nieuw aspect van deze uitgaansgelegenheden.

Ter inleiding op deze passage diene het volgende. Na een militaire loopbaan die hem onder meer naar de Caraïbische koloniën van Frankrijk had gevoerd, besluit De Mautort in 1792 te emigreren; dit vanwege de hevige revolutionaire onrust in Frankrijk en de toenemende insubordinatie in het leger. Hij vlucht het land uit en verblijft de daaropvolgende jaren in Kleef en Wesel. In 1800 vertrekt hij naar Amsterdam. Daar, hoopt hij, zal hij minder in een isolement verkeren ‘à cause des relations continuelles qui existent entre la Hollande et la France’. Na een korte beschrijving van een reisje naar Haarlem vervolgt De Mautort:

Quelques jours après cette excursion, il nous prit fantaisie d’aller voir un Musico. Un Musico, pour ne point déguiser le mot, est un lieu de prostitution. Il nous parut d’abord fort extraordinaire qu’on nous proposât de visiter cet endroit, en nous assurant que les personnes et même les femmes les plus honnêtes fréquentaient ces lieux en tout bien et tout honneur. Nous nous laissâmes persuader; et, le soir, vers dix heures, nous nous rendîmes, cinq à six de compagnie. Nous entrâmes dans une grande salle bien éclairée où il y avait déjà foule. La personne qui nous conduisait, au courant de ce qui se pratique en ce lieu, après avoir payé une légère rétribution pour notre entrée, nous fit placer autour d’une table. On ne tarda pas, sans que nous l’eussions demandé, à nous apporter une bouteille de vin; j’appris par notre guide que ce vin, de la plus médiocre qualité, devait être payé un florin. C’est une manière de mettre à contribution les personnes amenées par la curiosité. L’oreille est médio-

6 Dethmar 1840: III, 7-8.

7 Rougé 1890: 23-24.

8 Christyn 1697: 345-354.

9 Mautort 1895: 487-488.

crement flattée d'une musique plus bruyante qu'harmonieuse. Les amateurs des demoiselles du Musico vont faire leur cour à ces nymphes dans une autre partie de la salle. La patronne veille à ce qu'en public rien ne vienne blesser la décence. L'esprit d'économie qui caractérise les Hollandais est poussé trop loin pour la mise [kledij] de ces filles; les demoiselles du Palais-Royal leur donneraient là-dessus d'utiles leçons.¹⁰

Nous nous retirâmes au bout d'une heure, assez peu édifiés de la condescendance [toegeeflijkheid] des Hollandais, qui tolèrent, au milieu de leurs établissements de bienfaisance, des lieux de cette nature, si contraires aux bonnes moeurs. Mais les Musicos sont une affaire de spéculation; ces sirènes, d'accord avec les recruteurs, font donner dans le piège un grand nombre de jeunes gens, principalement d'étrangers. Ces infortunés, trompés par la séduction des unes et la violence des autres [nl. enerzijds de meisjes en anderzijds de zielverkopers] finissent par s' enrôler et vont peupler les colonies.

We zien dat veel elementen van zo'n musico, die genoemd zijn in de twaalf bovenstaande fragmenten, hier terug te vinden zijn, ook de zo opmerkelijk lijkende combinatie bij Mme. de Zoutelande: 'maisons publiques' en 'les Dames y vont comme les autres, parce qu'il ne s'y commet point de mal'.

3 Keurige dames in Amsterdamse bordelen

Sprekend over de toestand in 1694 toen zij Amsterdam bezocht, noteerde Mme. de Zoutelande¹¹ in 1710 dat musico's publieke huizen waren. Maar zij bedoelde dat niet of niet uitsluitend in de (huidige) zin van bordelen, want in dat geval had ze niet van 'maisons publiques', maar juist integendeel van 'maisons closes' moeten spreken. Nee, deze 'maisons publiques' waren openbare gelegenheden, toegankelijk voor iedereen, ook voor nette dames. Zij werden namelijk in dezelfde categorie geplaatst als bijvoorbeeld weeshuizen, ziekenhuizen, dolhuizen en gevangenissen. Zo leest men in *Les délices des Pays Bas*, een toenmaals zéér populaire beschrijving van de Nederlanden, al in de eerste druk (1697) over Amsterdam deze zin: 'Il y a encore à Amsterdam diverses maisons pour les orphelins, pour les malades, **pour les filles débauchées**, pour les insensez & autres,¹² où toutes choses sont réglées avec beaucoup de charité & de prudence'.¹³ Ook De Mautort zegt 'que les personnes et même les femmes les plus honnêtes fréquentaient ces lieux en tout bien et tout honneur' en hij plaatst deze huizen 'au milieu de leurs établissements de bienfaisance', dus als publieke en voor een ieder toegankelijke huizen.¹⁴

Maar De Mautort zegt eveneens zonder omwegen: 'Un Musico [...] est un lieu

¹⁰ Het Palais-Royal en zijn directe omgeving stond tijdens het *ancien régime* bekend om de dames die daar flaneerden, gekleed volgens de laatste mode.

¹¹ Dit is Johanna Dorothea Lindenaer (1664-1737?), vermeend landverraadster, vertaalster en schrijfster van memoires. Zij trouwde (1) met Zeger van Zoutelande; (2) met Vogler; (3) met de Franse ingenieur Boisson. Zie: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/dvn/lemmata/data/Lindenaer>.

¹² Met dit 'autres' werden het rasp- en het spinhuis bedoeld. De mannen- en vrouwengevangenis hebben in dit boek elders een korte beschrijving gekregen. Deze publieke gelegenheden, toegankelijk voor nieuwsgierige kijkers, werden eveneens als instellingen van weldadigheid beschouwd.

¹³ Christyn 1697: 353. De signalering in vetdruk is van mijn hand.

¹⁴ Eenzelfde verklaring suggereert ook L.C. van de Pol (Pol 1996: 276). Het ontbrak haar evenwel aan een concrete aanwijzing zoals *Les délices des Pays Bas* die biedt.

de prostitution', zoals ook nagenoeg alle oudere bronnen, bijvoorbeeld Ch. Blanc en H. Peckham, al vermeld hadden. En voor De Mautort bestaat er, méér dan bij de anderen, een innerlijke tegenstrijdigheid tussen dit publieke karakter van dergelijke instellingen en hun vaste bewoonsters.

Welke redenen kan hij daarvoor gehad hebben? Zou het soms zijn dat hij, anders dan Mme. de Zoutelande, van mening was dat daar wel degelijk iets kwalijks plaatsvond? Inderdaad uit hij zijn bedenkingen tegen de Hollandse toegeeflijkheid en tolerantie ten opzichte van deze musico's of 'speelhuyzen': ze waren 'si contraires aux bonnes moeurs'. Zou hij soms gehoord hebben dat deze huizen (waarvan Ch. Blanc nog in 1751 kon vermelden, dat ze van overheidswege werden geautoriseerd) al in 1765 officieel verboden waren¹⁵ en dat het stadsbestuur tegenover deze instellingen reeds vijfendertig jaar een gedoogbeleid voerde?¹⁶ Wellicht niet, maar ongetwijfeld was het feit dat een dergelijke mogelijkheid tot prostitutie van overheidswege al dan niet oogluikend werd toegestaan, voor hem als Fransman zeer vreemd. Zelfs in een stad als Parijs was het in 1788 niet zo eenvoudig om als provinciale edelman aan je gerief te komen. Volgens Chateaubriand moest je dan met een ellendige hongerlijdstster ('une misérable affamée') meegaan naar haar krot ('son bouge').¹⁷ In Amsterdam was dat blijkbaar veel gemakkelijker, beter en luxueuzer georganiseerd: geen 'bouge' maar, zoals De Mautort zegt: 'une salle bien éclairée'.

Bovendien zag De Mautort met eigen ogen dat in een Amsterdamse musico nog iets anders dan gewone prostitutie plaatsvond. Hij zag, hoe er een bedenkelijke, zelfs kwalijke praktijk werd uitgeoefend, hoe ze misbruikt werd voor de welvaart van Amsterdam en van de Republiek in het algemeen. Rekruteurs en zielverkopers oefenden daar, geholpen door de meisjes, hun kwalijke praktijk uit. De Fransman, zelf een oud-koloniaal, wist hoe moeilijk het was om volk voor de koloniën te krijgen: scheepsvolk voor de vaart erop, soldaten om daar het gezag te handhaven, en niet in de laatste plaats kolonisten om de wingewesten te exploiteren. Nu kon hij met eigen ogen zien dat Amsterdam deze musico's, tegen de eigen verbodsbepaling in, liet voortbestaan en zelfs door de Bataafse Republiek als erfgenaam van de in 1798 opgeheven VOC liet misbruiken om onschuldige gasten door de gewetenloze rekruteerders én met hulp van de meisjes in de val te lokken.¹⁸

Het lijkt vreemd dat deze praktijken niet eerder zijn opgemerkt en dat zij niet staan beschreven in een van de twaalf tot nu toe bekende citaten, maar misschien moet je wel, zoals De Mautort, een oud-militair met een koloniaal verleden zijn geweest, om deze praktijk te *willen* opmerken en te *willen* vermelden. Deze ron-selmethode – hoe beschamend ook en wellicht daarom doodgezwegen – wordt trouwens heel verklaarbaar als men weet, dat de VOC in de achttiende eeuw steeds meer mensen nodig had en daardoor steeds meer al dan niet geschikte buitenlanders aanmonsterde.¹⁹

15 *Handvesten van Amsterdam* (1765), door Knuttel aangehaald in WNT XIV, s.v. SPEELHUIS, kol. 2644.

16 Ook Peckham [1772] en Ireland [1789] spreken – ten onrechte – nog van *a licensed brothel*, resp. *licensed brothels*.

17 Chateaubriand 1848: t. II, 39-40.

18 Zie Bossenbroek 1992: 24.

19 Zie hierover Roelof van Gelder (Gelder 1997: 45 en 49) alsook Martin Bossenbroek (Bossenbroek 1992: 14, 15 en 23).

Hoe konden nu fatsoenlijke mensen in een dergelijke publieke gelegenheid, die tevens dienst deed en gedoogd werd als bordeel en ronselkantoor, zonder opzien te baren verblijven? De Mautort geeft ons duidelijk het antwoord: 'Les amateurs des demoiselles du Musico vont faire leur cour à ces nymphes dans une autre partie de la salle'. En dát gedeelte werd blijkbaar zorgvuldig bewaakt door de hoerenmadam: 'La patronne veille à ce qu'en public rien ne vienne blesser la décence'. Volgens Peckham, die blijkbaar een andersoortige musico bezocht en daar een ruwer matrozenpubliek om zich heen zag, kwamen daar evenwel ook meisjes 'who do not live in the house' en de klanten meenamen naar buiten.

4 De frequente verschijning van de term *musico* in Franse teksten

Een andere vraag die het begrip *musico* oproept, luidt: waarom komt de term zo vaak in Franse teksten voor? Hieromtrent valt het volgende op te merken.

De grote rol die de Republiek met haar betrekkelijk grote pers- en gewetensvrijheid gespeeld heeft in het Franse intellectuele leven is al geruime tijd bekend en diepgaand onderzocht. David Blondel, René Descartes, Pierre Bayle, Pierre Jurien, Voltaire, Jean Leclerc, zij allen (en na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685 nog vele anderen) hebben de Nederlandse gastvrijheid weten te waarderen en aldus de aandacht van hun landgenoten gevestigd op dat merkwaardige land aan de Noordzee. Merkwaardig, omdat het onder leiding van stadhouder Willem III in staat was de tomeloze expansiedrift van Lodewijk XIV in te dammen. De vredesverdragen van Nijmegen (1678) en Rijswijk (1697) vormden het bewijs daarvan.

Deze aandacht werd voor een speciale groep van geïnteresseerden in een bijzondere richting geleid door een boek dat in 1681 verschenen is, liefst zes herdrukken kende en handelde over 't Amsterdamsch hoerdom, behelzende de listen, daer zich de hoeren en hoerwaardinnen van dienen; benevens derzelver manier van leven, politique streeken, en in 't algemeen alles 't geen by deze juffers in gebruik is'. Van dit boek – 'Gedrukt voor de Liefhebbers', zoals het impressum meldt – verscheen nog in datzelfde jaar een Franse vertaling: *Le putanisme d'Amsterdam, livre contenant les tours & les ruses dont se servent les putains & les maquereles, comme aussi leur maniere de vivre, leur croyances erronées, & en general toutes les choses qui sont en pratique parmy ces donzeles*. Hoewel nu in dit uitzonderlijke boek de term *musico* (nog) niet voorkomt, biedt het wel een uitvoerige beschrijving van dergelijke uitgaansgelegenheden en zal het gemakkelijk de nieuwsgierigheid van menige Fransman geprikkeld hebben.

Maar veel meer nog in economisch opzicht trok de Republiek grote aandacht. Vooral Amsterdam met zijn ongehoord grote rijkdom en zijn veelsoortige bevolking – bekend is de niet onaardige vergelijking: 'het New York van de zeventiende en achttiende eeuw' – trok veel belangstelling en waardering van Franse zijde.²⁰ De bladzijden die in *Les délices des Pays Bas* – een soort Baedeker in de achttien-

20 Vgl. Wesseling 1988: 791-797. Als vaste thema's in de positieve kijk van Franse kant noemt Wesseling (o.c., 794): rijkdom, welvaart, properheid, degelijkheid, zuinigheid, calvinisme, tolerantie, godsdienstvrijheid, democratie en burgerzin.

de eeuw – gewijd zijn aan deze stad vormen als het ware één grote, geestdriftige lofrede.²¹ Zo luidt de openingspassage: ‘Elle est non-seulement la perle des villes de la Hollande, mais de toutes celles de l’Europe, & l’on en trouve peu qui lui soient comparables en beauté, en richesses, en magnificence, en abondance de toutes sortes de marchandises & de tout ce que l’on peut imaginer de délicieux dans le monde [...]’.²² En elders leest men: ‘[...] cette ville, étant devenuë tant par la commodité de son port que par la liberté d’y exercer toutes sortes de religions l’azile & le rendez-vous general de presque toutes les nations & de toutes les sectes du monde, est parvenuë à ce point de grandeur & d’opulence qui la met au rang des principales villes du monde’.²³

Ongetwijfeld mede op grond van deze dithyrambe trok deze wereldstad nogal wat Franse bezoekers en toeristen. Maar – zo lezen we in een andere bron – de jongens en mannen onder hen moesten erg goed oppassen voor de praktijken van de VOC:

La Compagnie, pour se procurer des soldats, prend tous les moyens. Elle va jusqu’à faire enlever des étrangers, des hommes égarés la nuit dans les rues d’Amsterdam; on les transporte sur un vaisseau en rade que l’on voit du port. On n’en laisse approcher aucune chaloupe, les infortunés ne peuvent donner de leurs nouvelles ni à leurs parents, ni à leurs amis; morts pour leur famille, ils partent pour les Indes [...]. Ce qu’il y a d’incroyable, c’est que le gouvernement tolère cet épouvantable abus.²⁴

De schrijver van deze woorden, Olivier de Vêrac, die in 1785 een reis door Holland maakte, had dit onbeschaamd en beschamend optreden van de VOC waarachtig niet verzonnen, want hij had zélf, als zoon van de Franse ambassadeur, informatie daarover uit de eerste hand:

Depuis que mon père est en Hollande, il a eu connaissance de plusieurs affaires de cette nature. Il a réclamé souvent, comme ambassadeur du Roi, des enfants enlevés à leur père, des maris à leurs femmes. Malgré le titre avec lequel il les réclamait, il a éprouvé beaucoup de difficultés pour les rendre à leur famille et au bonheur. La Compagnie des Indes lâche difficilement une victime.²⁵

Deze slachtoffers, ‘égarés la nuit dans les rues d’Amsterdam’, en vervolgens – De Vêrac zegt het niet expliciet, maar zó ging het ongetwijfeld – terechtgekomen in een nachtcafé, waren door wijn, muziek en vrouwen de controle over zichzelf kwijtgeraakt en in de klauwen van de VOC geraakt. Gelet op het bovenstaande in deze paragraaf is het dus geen wonder, dat deze musico’s zich juist bij vreemdelingen, en vooral bij Fransen, een tegelijk opwindende en kwalijke reputatie heb-

21 *Les délices des Pays Bas* is tussen 1697 en 1786 niet minder dan zevenmaal gedrukt en van één deel uitgebreid tot vijf delen, waarbij de tekst tevens werd aangevuld, geparafraseerd of anderszins omgewerkt. Het tekstgedeelte dat gewijd is aan Amsterdam, is daarbij verdrievoudigd: van negen bladzijden in de eerste druk tot zevenentwintig in de zevende editie.

22 Christyn 1697: 345-346.

23 Ibidem, 348. Het is dan ook goed te begrijpen, dat Napoleon Amsterdam, stad met een dergelijke reputatie, naast Parijs en Rome, tot een der drie hoofdsteden van zijn keizerrijk wilde maken.

24 Rougé 1890: 23.

25 Ibidem, 24 noot.

ben verworven.²⁶ Het is dan ook goed te begrijpen dat met name Franse teksten dit roemruchte begrip *musico* te berde brengen.²⁷

5 Diversiteit en ontwikkeling van de Amsterdamse *musico*'s

Een andere kwestie vormt de vraag of er bij de *musico*'s sprake is geweest van diversiteit en van evolutie. Hun aantal schijnt niet erg groot geweest te zijn, twintig à dertig, maar toch is het wel zeker dat niet in elke *musico* de gang van zaken juist dezelfde is geweest.²⁸ De soort muziek (alleen instrumentaal of alleen vocaal; beide tegelijk of afwisselend; wel of geen dansgelegenheid); de soort geëmployeerde dames (min of meer 'nette' animeermeisjes of sloeries die 'equally ugly, impudent, and disgusting' waren, zoals Peckham in 1772 schrijft); de inrichting van de zaak en de kwaliteit van de drank, dat alles zal evengoed zeer divers van aard zijn geweest als tegenwoordig bij vergelijkbare uitgaansgelegenheden het geval is.²⁹ Ook hoefden de meisjes niet per se in het huis te wonen. Vergelijk de mededeling van Ch. Blanc uit 1751: 'habité par des filles de joie' met die van H. Peckham in 1772: 'who do not live in the house'.

De vraag of deze *musico*'s in de loop van hun bestaan enige ontwikkeling of verandering hebben ondergaan, is – gelet op de bovenstaande dertien citaten – lastig te beantwoorden.³⁰ Als Mme. de Zoutelande geheel waarheidsgetrouw is geweest en van 'maisons publiques' géén neerlandisme als vertaling van 'publieke huizen' (in pregnante zin) heeft gemaakt, moeten we aannemen dat de combinatie *musico*-bordeel in 1694 nog niet bestond. Heeft zij daarentegen het adjectief 'publiques-publieke' in 'maisons publiques-publieke huizen' dezelfde betekenis verleend als in 'publieke vrouwen', dan is die combinatie al vanaf het begin van kracht geweest. Maar in ieder geval stelt Halma al in 1710 *musico* gelijk aan 'bordel' en spreekt ook de De Mautort nog in 1800 over een 'lieu de prostitution'. Ook blijft onduidelijk vanaf wanneer de ronselaars van de VOC zich in de *musico*'s gingen ophouden, maar die lieden hebben zeker niet gewacht tot het eind van de achttiende eeuw, en van de VOC zelf.³¹ Wel lijkt het erop dat het karakter van een tehuis voor (uitslui-

26 De uiterst negatieve toonzetting bij Peckham [1772] en in mindere mate bij Ireland [1789] inzake de *musico* lijkt haar oorzaak te vinden in het feit dat er ook minder 'nette' speelhuizen voor met name matrozen bestonden. Cf. ook Van de Pol (Pol 1996: 277).

27 Duitsers en Zwitsers waren, vergeleken met de Fransen, numeriek in de meerderheid onder het aangeworven VOC-personeel, maar Duitstalige bronnen met daarin het woord *musico* zijn tot op heden niet gevonden.

28 De fluctuatie in aantallen en het probleem van de karakterisering en categorisering bij Van de Pol (Pol 1996: 279-280).

29 Zie de onderlinge verschillen tussen de speelhuizen zoals S. de Vries, 't *Amsterdamsch hoerdom* (Vries 1681/1976: 60 e.v.) die uitgebreid beschrijft en die Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom* (Pol 1996: 277-283) nog diepgaander bespreekt.

30 S. de Vries, 't *Amsterdamsch hoerdom* (Vries 1681/1976) beschrijft wel een aantal verschillende speelhuizen, maar nergens de soort waar een net publiek kwam. Eerst de *Mémoires* van Mme. de Zoutelande maken er gewag van.

31 Blijkens de opmerking van de De Mautort (Mautort 1895) hebben ze hun activiteiten ook na de opheffing van de VOC in 1798 voortgezet, nu ten dienste van de Bataafse regering. In een brief d.d. 30 september 1802 schrijft een diepbedroefde moeder aan haar zoon die van huis is weggelopen: 'Dein Vetter warnt dich für 3 Dinge: Soldat, Seelenverkaufer und Ostindien'. (Museum voor Communica-

tend Amsterdamse?) ontspoorde meisjes (*les filles débauchées*) zoals dat eind zeventiende eeuw bestond, in de loop van de achttiende eeuw veranderde doordat er allerlei vreemd vrouwvolk bij betrokken raakte. H. Peckham noteerde immers in 1772: ‘there you see girls of all sorts and nations, who do not live in the house’.³² Dat nu bij dit alles een rechtstreeks verband bestaat tussen de musico’s en de zeventiende-eeuwse stadsherbergen ‘waar muziekinstrumenten ter beschikking van de bezoekers stonden’,³³ is zeer waarschijnlijk. Er waren immers al in de zeventiende eeuw herbergen en danskamers die gelegenheid tot ontucht gaven.³⁴

Eén onveranderd aspect van deze musico’s is er wel: dat van de muziek. De relatie tussen bordeel en muziek wordt expliciet genoemd bij Halma [1710], bij Ch. Blanc [1751], in *De Philanthrope* [1760], bij Peckham [1772], in de *Almanach forain* [1773] en bij Ireland [1789]. Corver [1786] formuleert zelfs kortweg: *Muzikoos of Speelhuizen*. Ook De Mautort [1800] vermeldt het muzikale aspect en geeft dit waardeoordeel: ‘L’oreille est médiocrement flattée d’une musique plus bruyante qu’harmonieuse’. In datzelfde jaar 1800 maakt Fell melding van speelhuizen, maar hij spreekt niet van musico’s.³⁵

Overigens is het verband tussen erotiek en muziek voor iedereen en in alle tijden té bekend dan dat er nog meer over gezegd moet worden.³⁶

6 *Musico*: een typisch achttiende-eeuws begrip

Dat de term *musico* nog in de negentiende eeuw gebruikt werd als synoniem van *speelhuis*, valt te betwijfelen. In Nederlandse teksten schijnt hij dan althans niet meer voor te komen. *Musico* was nog wel bekend in de negentiende eeuw in Frankrijk, maar ook daar toch eerder sporadisch en zeker niet blijvend.³⁷ Victor Hugo bezigde de term in 1834, maar klaarblijkelijk meer in overdrachtelijke en algemene zin van ‘de prostitutie’:

Et songez-vous sans frissonner à ce que deviendront ces petits garçons, ces petites filles, auxquelles vous ôtez leur père, c.a.d. leur pain? Est-ce-que vous comptez sur cette famille pour approvisionner dans quinze ans, eux le baigne, elles le Musico? Oh! les pauvres innocents!³⁸

tie, inv. nr. 45-141). Over hun verdere optreden in de negentiende eeuw biedt het WNT XXVII s.v. ZIELVERKOOPER enige treffende citaten.

32 Gore bordelen leverden de minder nette musico’s nogal eens meisjes aan die hun klanten meenamen naar het eigen, minder fraaie onderkomen. Zie hierover Van de Pol. (Pol 1996: 273).

33 W.H. Thijsse s.v. AMSTERDAM in: Corbet en Paap 1957: 1, 163.

34 Zie hierover N. de Roever (Roever 1890: 109-111), alsook Van de Pol (Pol 1996: 274-275).

35 Fell 1806: 193. Vgl. Knuttel in WNT XIV, s.v. SPEELHUIS, kol. 2644: ‘Inrichting waar des avonds en des nachts muziek gemaakt wordt en waar lichte vrouwen verkeerden; “Musico”, nachtcafé, nachthuis’.

36 Wellicht ten overvloede: denk aan de zang (vaak begeleid op een *aulos*) van de Griekse hetaeren, aan de vele liefdesliederen van de klassieke componisten en aan de ontelbare liefdesliedjes in het huidige populaire genre. Een voorbeeld in de belletristiek vindt men in Jacob van Lennep *De lotgevallen van Klaasje Zevenster*, Boek VI, Hfst. 3: ‘(...) harp- of clavecimbeltonen, somtijds vergezelschap door welluidend gezang [...]’. Het betreft hier een Haags bordeel.

37 Arthur Pougin (Pougin 1885) noteert s.v. MUSICO, dat die term ‘ne s’est pas maintenu chez nous’.

38 Geciteerd uit Robert en Rey 2001 s.v. MUSICO.

De telooorgang van de term blijkt ook uit een ander tekstfragment uit 1840 dat mij onder ogen kwam. Dat fragment, aangetroffen in een van de oudste Baedekers, bevat een tamelijk uitgebreide vermelding van zo'n nachtgelegenheid, hoewel het duidelijk is dat de auteur, F.W. Dethmar, Pfarrer zu Anholt, niet naar binnen is gegaan. De overeenstemming op bepaalde punten met de citaten van Mme. de Zoutelande [1710], via Charles Blanc [1751] tot De Mautort [1800] is daarbij weliswaar onmiskenbaar, maar de term *musico* zoekt men er vergeefs:

Man hat hier noch andere Nachthäuser, wie man sie zu nennen pflegt, die zwar meines Wissens keine Unanständigkeiten erlauben, so dass auch Frauen von Stande unter männlichem Schutze sie zuweilen besuchen; aber welche doch manchem jungen Manne Veranlassung zu Bekanntschaften geben, die ihn nicht selten von der rechten Bahn ablenken, und ihn in's Elend stürzen.³⁹

Hoewel Dethmar over dit onderwerp onmiskenbaar oudere reisverhalen heeft geraadpleegd, is het opmerkelijk dat hier van ronselaars en zielverkopers niet meer gerept wordt. Geheel nieuw daarentegen is de volgende opmerking: 'Dass heutiges Tages jede grosse Stadt solche Schlupfwinkel der Immoralität unterhält, welche man selbst von Staatswegen für unentbehrlich erklärt, ist leider bekannt genug'.⁴⁰ Er was in 120 jaar veel veranderd, want S. de Vries had in 1681 nog laconiek opgemerkt:

De Weerelt [...] is met de Bybel in de hand niet te reegeeren; ander steden, daar men geen hoeren gedooogen wil, hebben sulck een toeloop van Vreemdelingen en van Vaarens-gezellen niet, als *Amsterdam* heeft [...].⁴¹

Blijkbaar had Amsterdam in 1840 (en wellicht al eerder) zijn unieke, en destijds in het buitenland spraakmakende positie inzake de mogelijkheid tot min of meer 'fatsoenlijk' hoerenbezoek in *a licensed brothel* verloren en kon men nu ook in andere Europese steden openlijk deze vorm van verpozing zoeken en vinden.⁴² En blijkbaar was de term *musico*, opgekomen tussen 1681 en 1694, voor een dergelijke uitgaansgelegenheid inmiddels geheel in onbruik geraakt.⁴³

7 De herkomst van de term *musico*

Ten slotte nog enige opmerkingen betreffende de herkomst van de term *musico*.

Omtrent de door J.H. Kern voorgestelde etymologie is Kluyver niet tevreden. Hij schrijft daarover in zijn WNT-artikel:

³⁹ Dethmar 1840: III, 7.

⁴⁰ Ibidem, 7-8.

⁴¹ Vries 1681/1976: 164.

⁴² De bekendste *musico* schijnt 'Den Ooyevaar' op de Antonies Breestraat geweest te zijn. Zie daarover J. ter Gouw. (Gouw 1871: 678) De beschrijving die A. Fokke Simonsz van dat pand geeft, is daarmee echter geheel in tegenspraak. Zie Fokke Simonsz 1835: VI, 169-183. Het is wellicht daarom dat Van de Pol dit pand nergens vermeld heeft. Zie Pol 1996: 279-281.

⁴³ Het woord *musico* komt nog niet voor in S. de Vries 1681/1976. De term verschijnt voor het eerst in de *Mémoires* van Mme. de Zoutelande.

Formeel is Musico gelijk aan it. Musico, maar dit kan alleen in aanmerking komen wanneer men aanneemt, dat de (soms zeer goede) muzikanten in die huizen op het einde der 17de e. Musico's genoemd werden. Zulk een inrichting bezoeken kon wellicht heten 'naar de Musico's gaan', en daar die huizen talrijk waren, kan men vervolgens Musico hebben opgevat als naam voor één zulk een gelegenheid. Dit zou intusschen door nader onderzoek moeten bewezen worden.

Inderdaad, de twijfel blijft groot. Kluyver heeft hier immers niets anders kunnen doen dan met veel terughouding en sterk ingekort de verklaring weergeven zoals J.W. Muller die ontvangen had van J.H. Kern. Kerns verklaring luidde namelijk

dat de naam ontleend is aan het uithangbord van den eersten ondernemer van een dergelijk huis die, Italiaan van geboorte, daarop had laten schilderen: 'N.N., Musico.' (Ook een Spanjaard of Portugees kon zich aldus noemen; doch waar 't de muziek geldt, zal men wel in de eerste plaats aan Italianen mogen denken.)

Muller noemt deze fantasierijke verklaring met collegiale welwillendheid een 'vernuftige gissing', maar kan er toch niet omheen daarover op te merken dat ze niets anders is dan 'slechts een vermoeden'.

Er is echter wel degelijk een meer aanvaardbare verklaring te geven. Kern, Muller en Kluyver konden de etymologie onmogelijk vaststellen omdat hun uitgangspunt onjuist was. Te gemakkelijk hebben zij alle drie aangenomen dat *musico* wel aan het Italiaans ontleend zou zijn; muziek en muzikanten waren in die achttiende eeuw immers vaak van Italiaansen huize. Ongetwijfeld heeft de achttiende eeuw veel befaamde Italiaanse componisten en musici gekend (het is wellicht daarom dat Kluyver opeens, zonder aanwijsbare reden, spreekt over 'soms zeer goede muzikanten' in de musico's), maar in werkelijkheid raakte het achttiende-eeuwse muzikleven meer en meer Frans georiënteerd, zodanig dat Parijs in het laatste kwart van die eeuw het internationale muziekcentrum was geworden.⁴⁴

Alleen al om die reden, maar nog meer vanwege de bekende verfransing in die tijd – óók in de wereld van de prostitutie: bordeelgasten heetten *messieurs*; een ontuchtige vrouw noemde men *une baronesse*, *une comtesse*, *une fornicieuse*⁴⁵ – had het voor de hand gelegen óók te denken aan een mogelijk Frans adjectief *musicaux*. Te zeer heeft men echter aangenomen dat de orthografie -o- voor -eau(x) of -au(x)- in het Frans ondenkbaar was. Dat was volgens de officiële Franse spelling ook wel zo, maar ze kwam wel degelijk voor, vooral bij de (niet-Franse) wat minder ontwikkelden. In de Doesburgse collectie, een verzameling brieven uit de periode 1777-1812, valt te lezen: *o lieu que* [au lieu que]; *horait, ora, hora* [aurait, aura]; *sovaie* [sauvé]; *bocoup* [beaucoup]; *dotan plus* [d'autan plus]; *l'oberge* [l'auberge]. Voorbeelden van de spelling -o voor (e)au(x) in eindpositie vindt men in de vernederlandsing van de meisjesnamen *Margaux* tot *Margo(t)* en *Cateau* tot *Cato*. Ook de verandering van schrijfwijze in *bureau* tot *buro* en *cadeau* tot *kado*, hoewel nooit officieel toegestaan, is nog steeds in allerlei teksten waar te nemen.

⁴⁴ 'Het repertoire [...] is in de zeventiende eeuw overwegend Italiaans gericht geweest; in de loop van de achttiende eeuw nam de invloed van de Franse muziek in ons land evenals elders steeds meer toe [...]' (Reeser.1986: 10). Zie ook ibidem, p. 26. Zie voorts F. Onnen s.v. FRANKRIJK in: Corbet en Paap 1975: II, 610.

⁴⁵ Zie resp. S. de Vries, 't *Amsterdamsch hoerdom* (Vries 1681/1976: passim) en Van de Pol, *Het Amsterdams hoerdom* (Pol 1996: 272 en noot 27 daarbij).

De verklaring dat *musico* in onjuiste spelling afkomstig is van het Franse adjectief *musicaux* is dan ook heel wel denkbaar.⁴⁶ Ontleningen die in enigerlei opzicht onjuist zijn maar toch zeer populair zijn geworden, treft men in alle tijden aan. Op idiomatisch terrein: *flux de bouche* in plaats van *flux de paroles*; op uitspraakgebied: *lieutenant/luitenant* in plaats van *lieutenant*; op het gebied van de spelling en van de uitspraak: *kapper/coiffeur* in plaats van *coiffeur*. Zo ook op spellingterrein: *musico* in plaats van *musicaux*. Deze on-Franse spelling van dit woord heeft in Amsterdam het terrein snel veroverd.⁴⁷

Een andere kwestie is de elliptische aanduiding van een zelfstandigheid met behulp van een kenmerkende eigenschap daarvan, zeker als er sprake is van een of meer alternatieven. Dat is in het Frans evenmin als in het Nederlands vreemd. Een Fransman bestelt *un rouge* in plaats van *un (verre de) vin rouge* (mogelijke alternatieven: *blanc, rosé, muscat*). Op de tribune schreeuwen ze *Allez les bleus!* in plaats van *Allez les hommes vêtus en maillots bleus!* (alternatieven zijn bijvoorbeeld: *rouges, verts, zebrés*).

Rest de vraag wélk mannelijk substantief oorspronkelijk – hoewel vermoedelijk maar heel kort; misschien als uitgekristalliseerde gedachte zelfs nooit – *musicaux* vergezeld heeft. Men zou kunnen denken aan een woord als *estaminet*, maar die term schijnt niet tot het algemene taalgebruik te behoren (*Le grand Robert* anno-teert bij dit woord: *surtout dans le Nord*). Een andere kandidaat is het woord *éta-blissement*. Dit kent verschillende nadere bepalingen (bijvoorbeeld: *scolaire, hospitalier, thermal*) en behoort dus tot de mogelijkheden.

Maar gelet op de citaten over het begrip *musico* aan het begin van dit artikel geef ik de voorkeur aan de term *foyer*. Foyers waren immers: ‘lieux de réunion, d’asile pour certaines personnes [...] où l’on fume, boit’,⁴⁸ dus een gezellig ‘tehuis’, bedoeld voor onschuldige activiteiten als drinken en roken. Dergelijke *foyers* kennen tevens een verscheidenheid aan nadere bepalingen: *foyers populaires, foyers intellectuels, foyers rurales, foyers militaires* enz. In Amsterdam zou het dus gegaan zijn om menigvuldige *foyers musicaux* – drinken, roken, muziek beluisteren en voor sommige mannelijke bezoekers bovendien nog iets heel anders – die met een foutieve spelling en kortweg met een ellips werden aangeduid als: *musico*. Deze term werd vervolgens spoedig als collectivum aanzien maar tezelfdertijd in enkelvoudige betekenis gehanteerd.⁴⁹ En uiteindelijk is met een soort tweetalige stapelvorm een nieuwgevormd meervoud ontstaan: *musico’s*.

46 Dat het woord *casino* (feestzaal) van invloed is geweest op het ontstaan van de spelling *Musico* is erg onwaarschijnlijk. Het eerste casino in Nederland, in Amsterdam, dateert immers van 1816. Zie Van Lennep 1967: 105-157.

47 Het homoniem *musicots*, dat Mme. de Zoutelande bezigde, is misschien niet een drukfout, zoals men in *De Navorscher* aannam, maar een spelling onder invloed van het Franse *Hugenots* met de uitgang *-ts*. De Hugenoten immers waren na 1685 in zeer groten getale naar Holland en met name Amsterdam gekomen. Dat was slechts tien jaar voordat Mme. de Zoutelande die stad bezocht had.

48 Imbs en Quemada 1985: VIII, s.v. FOYER.

49 Vgl. ons hedendaags taalgebruik in dezelfde sfeer als die van de *musico’s*: ‘Is Rob vanavond niet aanwezig bij de opening van het artsencongres?’ ‘Rob? O nee, die gaat liever naar de hoeren.’ Dit meervoud kan evengoed gebruikt worden als Rob op zo’n avond maar één vast bezoekadres heeft.

8 Samenvatting

Het bovenstaande kan als volgt worden samengevat. Voortgekomen uit de zeventiende-eeuwse muziekherbergen en afgeleid van de zogeheten speelhuizen zijn in Amsterdam bordelen ontstaan van een type, dat onder de naam *musico* zeer bekend werd bij vreemdelingen en toeristen. Deze roemruchte uitgaansgelegenheden, bevolkt door ‘gevallen meisjes’, waren door de magistraat toegelaten en werden, evenals bijvoorbeeld weeshuizen, beschouwd als instellingen van weldadigheid. Zodoende konden deze *musico*’s ook bezocht worden door min of meer nette burgerlui (mannen én vrouwen) die enkel op zoek waren naar muziek-, drank- en rookgenot. Afgescheiden van dat publieke gedeelte vond de prostitutie plaats, waarbij tevens geronseld werd voor de vaart op Indië. Ook Franse jongelui werden hiervan meermalen het slachtoffer. Het woord *musico* is waarschijnlijk tussen 1681 en 1694 ontstaan en is wellicht voor het laatst in 1834 verschenen. Het duikt vooral op in Franse teksten en is vermoedelijk een elliptische weergave van *foyers musicaux*.

Bibliografie

- Bossenbroek 1992 – M. Bossenbroek: *Volk voor Indië. De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst 1814-1909*. Amsterdam, 1992.
- Chateaubriand 1848-1850 – R. vicomte de Chateaubriand: *Mémoires d'outre-tombe par M. de Chateaubriand*. Bruxelles, 1848-1850.
- Christyn 1697 – J.B. Christyn: *Les délices des Pays Bas, ou description générale de ses dix-sept provinces, de ses principales villes & de ses lieux les plus renommés*. 1e druk. Brussel, 1697.
- Christyn en Foppens 1711 – J.B. Christyn en Fr. Foppens: *Les délices des Pays Bas, ou description générale de ses dix-sept provinces, de ses principales villes & de ses lieux les plus renommés*. 3e druk. Brussel, 1711.
- Christyn en Griffet 1769 – J.B. Christyn en H. Griffet: *Les délices des Pays Bas, ou description générale de ses dix-sept provinces, de ses principales villes & de ses lieux les plus renommés*. 6e druk. Liège, 1769.
- Christyn en Griffet 1786 – J.B. Christyn en H. Griffet: *Les délices des Pays Bas, ou description générale de ses dix-sept provinces, de ses principales villes & de ses lieux les plus renommés*. 7e druk. Paris-Anvers, 1786.
- Corbet en Paap 1957 – A. Corbet en W. Paap (eds.): *Algemene Muziekencyclopedie*. Antwerpen-Amsterdam, 1957.
- Dethmar 1840 – F.W. Dethmar: *Freundliche Erinnerung an Holland und seine Bewohner. Zugleich ein Wegweiser für Reisende, von F. W. Dethmar, Pfarrer zu Anholt*. Essen: Rotterdam, 1840.
- Fell 1806 – R. Fell: *Reize door de Bataafsche Republiek in den jare 1800: in brieven*. Haarlem, 1806.
- Fokke Simonsz 1835 – A. Fokke Simonsz: *Amsterdamsche Winteravonduitspanningen*. In: *Verzameling der werken van A. Fokke Simonsz*. VI. Amsterdam, 1835.
- Gelder 1997 – R. van Gelder: *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC (1600-1800)*. Nijmegen, 1997.
- Gouw 1871 – J. ter Gouw: *De volksvermaken*. Haarlem, 1871.
- Hall 1902 – J.N. van Hall: ‘Dramatisch overzicht’. In: *De Gids* 66 (1902), p. 556-565.
- Hora Sicama 1901 – J.H. Hora Siccama: ‘Musico’. In: *De Navorscher* 51 (1901), p. 34.
- Imbs en Quemada 1985 – P. Imbs en B. Quemada (eds.): *Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle (1789-1960)*. Vol. 11. Paris, 1885.
- Lennep 1967 – F.J.E. van Lennep: ‘Het Amsterdams Casino en het lange leven van het patriciaat’. In: *Als vorsten. Portretten van 18de-eeuwers*. Haarlem, 1967.
- Mautort 1895 – L.-F. chevalier de Mautort: *Mémoires du Chevalier De Mautort, capitaine au régi-*

- ment d'austrasie, chevalier de l'ordre royal et militaire de Saint-Louis (1752-1802), publiés par son petit-neveu, le Baron Tillette de Clermont-Tonnerre.* Paris, 1895.
- Montauban van Swijndregt 1901 – Montauban van Swijndregt: 'Musico'. In: *De Navorscher* 51 (1901), p. 183.
- Muller 1900 – J.W. Muller: 'Musico'. In: *De Navorscher* 50 (1900), p. 471-475.
- Pol 1996 – L.C. van de Pol: *Het Amsterdams hoerdom*. Amsterdam, 1996.
- Pougin 1885 – A. Pougin: *Dictionnaire historique et pittoresque du théâtre et des arts qui s'y rattachent: poétique, musique, danse, pantomime, décor, costume, machinerie, acrobatisme, jeux antiques, spectacles forains etc. etc.* Parijs, 1885.
- Reeser 1986 – E. Reeser: *Een eeuw Nederlandse muziek 1815-1915*. 2e druk. Amsterdam, 1986.
- Robert en Rey 2001 – P. Robert en A. Rey: *Le grand Robert de la langue française*. 2e druk. Paris, 2001.
- Roever 1890-1893 – N. de Roever: *Uit onze oude amstelstad. Schetsen en tafereelen betreffende de geschiedenis der veste, het leven en de zeden harer vroegere bewoners*. Amsterdam, 1890-1893.
- Rougé 1890 – A. comte de Rougé: *Le Marquis de Vérac et ses amis 1768-1858 par Le Comte A. de Rougé*. Paris, 1890.
- Voute 1900 – Voute: 'Musico'. In: *De Navorscher* 50 (1900), p. 572.
- Vries 1681/1976 – S. de Vries: *'t Amsterdamsch hoerdom, behelzende de listen, daer zich de hoeren en hoerwaerdinnen van dienen; benevens derzelver manier van leven, politieke streeken, en in 't algemeen alles 't geen by deze juffers in gebruik is*. Amsterdam, 1976. [Fotomechanische herdruk van de eerste uitgave 1681.]
- Wesseling 1988 – H.L. Wesseling: 'Vier eeuwen Frans-Nederlandse betrekkingen. Het soortelijk gewicht van de geschiedenis'. In: *Internationale Spectator* 42 (1988), p. 791-797.

Adres van de auteur

Prins Hendrikstraat 2
6951 AT Dieren